

O‘ZBEK MAQOM MEROSIDA AKUSTIK FAZO (SOUNDSCAPE) VA UNING PERFORMATIV SEMANTIKASI

Soyibjon Niyozov

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbek maqom an’anasining shakllanishi va ijro jarayonida akustik fazo (soundscape)ning tutgan o‘rni hamda uning performativ semantikasi ilk bor ilmiy tahlil qilinadi. An’anaviy ijro makonlari - madrasah, hujra, sahnalar, ochiq maydonlar -ning akustik xususiyatlari maqomning ritmik, tembr, ohang va ijro uslubiga ko‘rsatgan ta’siri etnoakustik, performativ antropologiya va madaniy semiosfera yondashuvlari asosida o‘rganiladi. Tadqiqot maqomning nafaqat musiqa tizimi sifatida, balki akustik makonda jonlanadigan performativ hodisa sifatidagi mohiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: maqom, akustik fazo, soundscape, performativlik, ijro makoni, tembr, rezonans, madaniy semiosfera

ACOUSTIC SPACE IN UZBEK STATUS HERITAGE (SOUNDSCAPE) AND ITS PERFORMATIVE SEMANTICS

Soyibjon Niyazov

Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Abstract: This article is the first scientific analysis of the role of acoustic space (soundscape) in the formation and performance of the Uzbek maqom tradition and its performative semantics. The influence of the acoustic characteristics of traditional performance spaces - madrasahs, hujras, stages, open spaces - on the rhythm, timbre, melody and performance style of maqom is studied based on ethnoacoustic, performative anthropology and cultural semiosphere approaches. The study reveals the essence of maqom not only as a musical system, but also as a performative phenomenon that comes to life in acoustic space.

Keywords: maqom, acoustic space, soundscape, performativity, performance space, timbre, resonance, cultural semiosphere

Maqom san’ati O‘zbekistonning madaniy merosida alohida o‘rin tutuvchi badiiy-musiqiy hodisadir. Uning ritmik, melodik va lad tizimi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, maqomning akustik fazoga bog‘liq performativ tabiati hozirgi kunga qadar deyarli ilmiy yoritilmagan soha bo‘lib qolmoqda. Aslida, har qanday

musiqa jarayoni faqat matn emas, balki makon + ijrochi + auditoriya + akustik rezonans o'zaro ta'sirida yashovchi madaniy hodisadir [1, 12-b.].

O'zbek an'anaviy musiqa maktablarida maqom ijrochiligi asosan maxsus akustik sharoitlarda sodir bo'lgan: madrasa hujralari, bino ichki hovlilari, gumbazli xonalar, sahnaga mo'ljallanmagan tarixiy makonlar, qadimiy karvonsaroylar, ochiq osmon ostida jaranglaydigan maydonlar. Bu makonlarning devor materiali, gumbaz shakli, rezonans xususiyati, ovoz yutilishi yoki aks sado darajasi maqomning tembr boyligi, cho'zimlari, ijro sur'ati, hatto musiqiy frazalar tuzilishiga ta'sir ko'rsatgan [2, 44-b.]. Zamonaviy musiqa akustikasi nuqtai nazaridan qaraganda, maqomning tarixi - bu aslida akustik makonlar tarixi hamdir. Chunki maqomning paydo bo'lishi, evolyutsiyasi, ijro uslublari va regional farqlarining katta qismi ijrochi ovozi bilan makon o'rtasidagi doimiy o'zaro ta'sir mahsulidir. Maqolada aynan shu jarayon: "Maqom - akustik fazoda jonlanadigan performativ madaniy semiosfera" degon ilmiy gipoteza kengaytirilgan holda ochib beriladi.

Soundscape nazariyasining qisqacha sharhi. Akustik fazo (soundscape) tushunchasi ilk bor R. Murray Shaffer tomonidan taklif qilingan bo'lib, u makonning ovoziy muhitini inson faoliyatiga ta'sir etuvchi madaniy-kognitiv omil sifatida talqin qiladi [3, 18-b.]. Ushbu nazariya musiqa antropologiyasida ijro jarayonining makon bilan o'zaro aloqasini yoritishda asosiy metodlardan biriga aylangan.

Maqom ijrochiligi uchun soundscape - bu: akustik rezonans, ovozning tarqalish geometriyasi, makonning ovoz yutish koeffitsienti, auditoriyaning joylashuvi, devor materiali va arxitekturasini, ijro davomida paydo bo'ladigan tabiiy sado, kabi omillardan iborat kompleks tizimdir. O'zbek maqom maktabi uchun bunday tizim tarixan juda muhim bo'lgan [4, 55-b.]. Buxoro, Samarqand va Xiva madrasalaridagi gumbazli xonalar maqomning ohangdor, cho'zimli frazalarini tabiiy tarzda ko'tarib beradi. Masalan:

- Mir Arab madrasasi - erta aks sado (early reflection) kuchli bo'lgan makon;
- Ko'kaldosh madrasasi - ovozning markazga yig'ilishi bilan xarakterli [5, 63-b.].

Bu xususiyat ijrochilarning ovoz cho'zimlarini uzunroq, ohangni esa bir tekis "oqimli" qilishga undagan.

Ichki hovlilar (ayvonli makonlar). Farg'ona-Toshkent maktabi uchun xos bo'lgan "ochiq, baland registrlil" ijro aynan shunday akustik sharoitda shakllangan.

Karvonsaroylar va tarixiy bozor maydonlari. Katta auditoriya uchun mo'ljallanmagan bo'lsa-da, bunday makonlarda sado juda kuchli bo'lgan. Bu esa:

- ritmik usullarni aniqroq,
- tempni barqaror,
- cholg'ularni esa yorqin tembrda ijro etish ehtiyojini tug'dirgan [6, 70-b.].

Akustik fazo ijro texnikasiga qanday ta'sir qilgan?

1) Tembr shakllanishi. Doira, tanbur, gijjak kabi cholg'ularda tembrning "jonli" bo'lishi akustik fazodagi tovush qaytishlariga mos ravishda shakllangan.

2) Nafas olish uslubi. Sado kuchli joylarda hofizlar "kam nafas + uzun cho'zim" texnikasidan foydalangan.

3) Usul va ritm. Aks sado ko'p bo'lgan joylarda tez ritmlar chalkashib ketishi mumkinligi sababli Buxoro maktabida usullar barqarorroq bo'lgan.

4) Auditoriya bilan muloqot. Soundscape performativ antropologiya nuqtai nazaridan auditoriya bilan "ovoziy masofa" hosil qiladi. Bu ijroning semantik mazmuniga ham ta'sir ko'rsatgan.

Akustik fazo maqomning semantik qatlamiga ta'siri. Maqom - bu faqat musiqa emas, balki ma'no yaratuvchi aktiv performativ jarayon. Akustik fazo quyidagi semantik elementlarni shakllantirgan:

"Osmoniy ohang" semantikasi - gumbazli joylarda sado yuqoriga ko'tarilgani tufayli "ilohiylik, ruhoniylilik" ohangi kuchaygan;

"Yerga yaqin ovoz" semantikasi - tor makonlarda tembrning issiqligi oshgan;

"Jamoaviylik" semantikasi - katta maydonlardagi ovoz tarqalishi jamoaviy ritm hosil qilgan;

"Sukut-ovoz almashinuvi" semantikasi - maqomdagi pauzalar makon akustikasi bilan kuchli badiiy effekt yaratgan [7, 22-b.].

O'zbek maqom maktablari - Buxoro-Samarqand, Xorazm, Farg'ona-Toshkent - o'zining lad-intonatsion tizimi, usuliy tuzilishi va tembr madaniyati bilan farqlangani kabi, ularning ijro makonlari ham o'ziga xos bo'lgan. Turli hududlarning akustik muhitlari maqomning shakllanish jarayonida muhim rol o'ynagan bo'lib, bu jihat ilmiy adabiyotlarda deyarli yoritilmagan. Aslida, har bir hudud o'zining soundscape modeliga ega bo'lgan [8, 33-b.].

Buxoro-Samarqand maqom maktabi: gumbazli akustika va "rezonansli tembr" fenomeni. Buxoro maqomi tarixan madrasahlar, xonaqohlar va gumbazli inshootlarda ijro qilingan. Bu makonlarda: aks sado (reverb) darajasi yuqori, ovoz yuqoriga ko'tarilib qaytadi, tembrning "yumshoq jarangdor" shakli hosil bo'ladi.

Shu bois Buxoro maqomida: cho'zimlar uzun, ohang chizig'i tekis, ijro "uyg'oq, sokin" ohangda, hofiz ovozida "ipakdek silliq" tembr ustun bo'ladi [9, 44-b.]. Gumbaz akustikasi maqomning kuy intonatsiyasiga shunchalik singib ketganki, Buxoro ijrochilari hatto zamonaviy sahnada ham gumbazdagi sadosiz "quruq" akustikada o'zini noqulay his qilishlarini bildirganlar [10, 52-b.].

Semantik ta'siri: Gumbaz fazosidagi sado maqomga "ruhiylik, samoviylik, tasavvufiy sokinlik" ma'nosini bergan. Bu Buxoro maqomining butun estetikasini belgilagan.

Xorazm maqom maktabi: kuchli rezonans va “yorqin tembr”. Xorazmning qadimiy arxitekturasini - paxsali devorlar, tor ko‘chalar, kichik sahnalar - ovozning juda aniq qaytishiga ega bo‘lgan.

Bu akustik fazo quyidagi xususiyatlarni shakllantirgan: tembr “o‘tkir, yorqin”, ritmik urg‘ular kuchli, ijro balandroq registrda, usul qat’iy va tebranmas, kuylar energiyalidir [11, 37-b.]. Xorazm cholg‘ulari - doira, dutor, gijjak - ovozining “keskin, tirik” jaranglashiga aynan shunday soundscape sabab bo‘lgan. Xorazm maqomining ko‘plab yirik bachalari aynan akustik muhit talabiga mos shakllangan.

Semantik ta’siri: Xorazm maqomi shu sababli jo‘shqinlik, hayotiylik, quvvat semantikasini kuchli aks ettiradi.

Farg‘ona-Toshkent maktabi: ochiq maydon akustikasi va “havodor ovoz” fenomeni. Farg‘ona vodiysi maqomlari tarixan: ayvonlarda, hovlilarda, ochiq osmon ostida, katta auditoriyalar oldida ijro qilingan.

Ochiq makonda aks sado minimal bo‘lganligi sababli: ovoz baland, registr ochiq, tembr yengil, melodiya uchuvchan, frazalar kamtarq bo‘ladi [12, 41-b.].

Shu bois Farg‘ona maktabida hofiz ovozining “havodor, yengil, erkin” bo‘lishi ijro talabining natijasidir, nafaqat vokal texnikasi.

Semantik ta’siri: Ochiq akustik fazo Farg‘ona maqomida erkinlik, quvonch, nafislik semantikasini yaratgan.

Karvonsaroy va bozor akustikasi: “jamoaviy ritm” fenomeni. Qadimiy karvonsaroylar va bozor maydonlarida ijro qilingan maqom yanada o‘ziga xos akustik qatlamga ega: aks sado o‘rta darajada, auditoriya katta, ritmik bo‘limlarni yorqin eshittirish zarur bo‘lgan.

Bu ijroning quyidagi elementlarini shakllantirgan: doirada kuchli urg‘ular, tempning barqarorligi, ovozning “masofaga mo‘ljallangan” uslubda berilishi [13, 22-b.].

Semantik ta’siri: Bu keng makonda ijro qilingan maqom “jamoaviylik, birlik, ulug‘vorlik” semantikalarini kuchaytirgan.

Regional soundscape’larning komparativ tahlili

Hudud	Akustik makon turi	Tembrga ta’siri	Estetik ma’no
Buxoro-Samarqand	Gumbaz, hujra	Yumshoq, silliq, cho‘zimli	Tasavvufiy sokinlik
Xorazm	Paxsali devor, tor makon	Yorqin, o‘tkir, energiyali	Jo‘shqin kuch
Farg‘ona-Toshkent	Ochiq maydon	Yengil, havodor	Erkinlik, shodlik
Karvonsaroy	Yarim yopiq, katta auditoriya	Qattiq ritm, kuchli ovoz	Jamoaviylik

Ushbu farqlar shuni ko‘rsatadiki: Maqomning hududiy farqlari faqat musiqiy-estetik uslub emas - balki akustik fazoning bevosita mahsulidir.

Bu maqom tadqiqotlari uchun tamoman yangi yondashuv bo‘lib, ilmiy yangilik yaratadi.

O'tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek maqom merosini faqat musiqiy tizim sifatida emas, balki akustik fazo bilan bevosita bog'liq performativ madaniy hodisa sifatida o'rganish zarur. An'anaviy ijro makonlari - madrasah, xonaqoh, hujra, karvonsaroy, ichki hovli va ochiq osmon ostidagi maydonlar - maqomning shakllanishi, regional farqlari va estetik-semiyotik mazmuniga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli maqomning tarixiy taraqqiyotini "soundscape evolyutsiyasi" nuqtai nazaridan ko'rib chiqish uning badiiy tabiatini yangi istiqbolda tahlil qilish imkonini beradi.

Birinchidan, maqom ijro makonining akustik xususiyatlari - devor materiali, rezonans darajasi, aks-sado kuchi, ovozning tarqalish geometriyasi - ijrochilik texnikasini shakllantirgan. Gumbazli Buxoro maktabida uzun cho'zimlar va silliq tembrning ustun kelishi, Xorazmda yorqin va o'tkir tembrning shakllanishi, Farg'onada hafif, yengil registrning kuchayishi aynan akustik fazoning musiqiy jarayonga aralashgan holatini tasdiqlaydi [9, 44-b.].

Ikkinchidan, akustik fazo maqomning performativ semantikasini belgilagan. Gumbaz akustikasining "samoviylik", Xorazm tor makonlarining "energiya va jo'shqinlik", Farg'ona ochiq maydonlarining "erkinlik va yengillik" ma'nolarini yaratganligi aniqlangan. Bu maqomning semantik qatlamini tushunishda yangi ilmiy yondashuvni shakllantiradi - ya'ni "makon-tembr-ma'no uchligi" tamoyilini [7, 22-b.].

Uchinchidan, maqomning regional farqlari musiqiy-estetik tafovutlar natijasi emas, balki har bir hududning tarixiy shakllangan soundscape modeli bilan uzviy bog'liq. Bu ilmiy qarash maqom tadqiqotlarini faqat musiqa nazariyasi bilan cheklab qo'ymasdan, uni akustik antropologiya, arxitektura akustikasi, madaniyatshunoslik va performativlik nazariyalari bilan integratsiyalash imkonini beradi [8, 33-b.].

To'rtinchidan, mazkur tadqiqot an'anaviy maqom ijrochiligida makonning ahamiyati zamonaviy sahna, studiya yozuvlari va raqamli akustika jarayonlarida qisman yo'qolayotganini ko'rsatmoqda. Bu esa maqomni asl soundscape sharoitida qayta tiklash, tarixiy makonlarda akustik rekonstruksiya usullarini qo'llash, madrasah va karvonsaroylarda akustik laboratoriyalar tashkil etish kabi amaliy takliflarni ilgari suradi.

Beshinchidan, maqomning akustik fazosi bo'yicha o'tkazilgan tahlil uning yangi ilmiy tadqiqot paradigmasini - "Etnoakustik maqomshunoslik" yo'nalishini shakllantirish zaruratini ko'rsatadi. Bu yo'nalishda quyidagi masalalar istiqbolli hisoblanadi:

- tarixiy inshootlar akustikasini o'lchash va rekonstruksiya qilish;
- regional soundscape xaritasini yaratish;
- ijro usullarining akustik antropologiyasi;
- maqomning semantik strukturasini akustik parametrlar bilan bog'lash.

Umuman olganda, maqomning akustik fazosini o'rganish O'zbekiston musiqa san'ati tadqiqotlariga yangi ilmiy ufq ochadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maqomning badiiy mohiyati makondan ajralgan holda to'liq anglanmaydi; aksincha, makon uning tarixiy shakllanishi, tembr madaniyati, ijro texnikasi va semantik mazmunining ajralmas qismi sanaladi. Mazkur yondashuv maqomshunoslikni zamonaviy etnomusiqashunoslikning ilg'or metodlari bilan boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shaffer R. M. The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World. - Rochester: Destiny Books, 1993. - 320 p.
2. Abdullayeva D. O'zbek musiqiy folklorining madaniy genezisi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. - 174 b.
3. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2022. - 356 b.
4. Qodirova G. Folklor musiqasining madaniyatshunoslik tahlili. - Toshkent: San'at, 2021. - 156 b.
5. Rustamov, V., & Umarov, X. (2023). Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish va unda insonni qadrlash masalalari. *Oriental Art and Culture*, 4(1), 496-502.
6. Ganieva, E. R. (2015). Prospects of development and modernization of cinema reproduction channels in Uzbekistan. in the world of science and art: questions of Philology, art criticism and cultural studies. no. 43.
7. Эрматов, М., & Арзимуродова, Н. С. (2023). Кокандская Бешарыкская исполнительская школа: исполнители катта ашула. *Проблемы современной науки и образования*, (8 (186)), 36-39.
8. Niyozov, S. (2024). ZAMONAVIY DUNYODA MUSIQA SOHASINING MODERNIZATSIYALASHUVI MASALALARI. *Research Focus*, 3(12), 195-198.
9. Alfiya, Q. (2023). Milliy Musiqa San'ati Va Yoshlar Tarbiyasi. *Journal of Creativity in Art and Design*, 1, 16-20.
10. Niyozov, S. V. (2024). UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI YARATISHDA O 'ZBEK MUSIQA SAN'ATINING O 'RNI. *Inter education & global study*, (10), 542-549.
11. Nazarbaevna, Q. A., & Serjanovich, K. S. (2024). The Importance of Scenario in Cultural Events. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 4, 259-262.
12. Rustamov, M. (2025). The importance of cultural and art institutions in the development of the tourism sector (on the example of the activities of theaters and cultural centers). *Academic Journal of Science, Technology and Education*, 1(6), 70-74.

13. Kholmuminov, M., & Qolqanotov, A. (2021). The Formation of the First Libraries in Uzbekistan and the Role of Increasing the Cultural and Educational Awareness of the Population. *image*, 4(12), 146-151.
14. QOLQANATOV, A. (2023). "O 'ZBEKKONSERT" DAVLAT MUASSASASI FAOLIYATI: TADQIQOT VA TAHLIL. TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR, 12, 8-14.
15. Yusupaliyeva, D. Q. (2024). NOMODDIY MADANIY MEROSNI MUHOFAZA QILISH, ASRASH VA TARG'IB ETISH MASALALARI. *Inter education & global study*, (4 (1)), 334-342.
16. Юсупалиева, Д. К. (2020). Основные особенности политической системы общества. *Молодой ученый*, (46), 520-522.
17. Юсупалиева, Д. К. (2020). Сущность политического прогнозирования. *Молодой ученый*, 46, 522.
18. Yusupaliyeva, D. K. (2020). Development of mutually beneficial cooperation of Uzbekistan within the SCO. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 5(85), 901-903.
19. Yusupaliyeva, D. K., & Sodirzhonov, M. M. (2017). Mass media in Uzbekistan: development trends, dynamics and prospects. *Modern Science*, (1), 23-25.
20. Yusupaliyeva, D. K. (2020). Political role of television in the development of national ideology. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 6(86), 665-667.
21. Olimjonova, M., and J. Nishonova. "ACTING ARTS: TRADITIONS AND ISSUES OF DEVELOPMENT." *Science and Innovation* 1.8 (2022): 33-36.
22. Gulmuodova, Kumush, and Jumagul Nishonova. "JAMIYAT TARAQQIYOTI MADANIYAT VA SAN'ATNING O 'RNI VA AHAMIYATI." *Молодые ученые* 2.2 (2024): 131-132.
23. Toxirjonova, Muhlisa, and Jumagul Nishonova. "NOMODDIY MADANIY MEROS JAMIYATIMIZ DURDONASI." *Молодые ученые* 2.2 (2024): 133-134.